

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΚΡΙΣΗ ΣΤΟΝ ΝΕΙΛΟ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ ΣΤΟΝ ΡΗΝΟ

Αυταπάτες και διδάγματα

Το καλοκαίρι του 2011, δεκαεπτά καθηγητές οικονομικών –όλοι οι επιζώντες κάτοχοι του βραβείου Νόμπελ– συγκεντρώθηκαν στα σύνορα Γερμανίας και Ελβετίας για να συζητήσουν την παγκόσμια οικονομική κρίση, τις επιπτώσεις της και τις πολιτικές για την αντιμετώπισή της.⁵ Στη συνάντηση είχε προσκληθεί και ο γερμανός υπουργός Οικονομικών Σόιμπλε, ο οποίος έκανε την εξής πρόβλεψη για τη διάρκεια της κρίσης: «Μπορεί να έχουμε μπροστά μας επτά χρόνια ύφεσης στην παγκόσμια οικονομία», τα οποία μάλιστα έσπευσε να τα θεωρήσει ως μια αναπόφευκτη «ανταλλαγή μεταξύ βραχυχρόνιου κόστους και μακροχρόνιου οφέλους».

Στη σύντομη αυτή φράση κρύβεται ένα μυστήριο και δύο μεγάλες αγωνίες που στο παρελθόν έχουν πολύ απασχολήσει τις οικονομικές θεωρίες. Η πρώτη αγωνία είναι εάν τον επαχθή κύκλο της ύφεσης θα τον διαδεχθεί όντως ένας κύκλος ανάπτυξης ή μήπως κάποιες οικονομίες δεν αντέξουν και οδηγηθούν σε πλήρη κατάρρευση. Η δεύτερη αγωνία έγκειται στο εάν η ανάπτυξη –όταν και εφόσον επανέλθει– θα είναι επαρκής ώστε να υπερκεράσει τη ζημιά που επέφερε η ύφεση.

Το μυστήριο σχετίζεται με τη διάρκεια της ύφεσης, την οποία ο Σόιμπλε πρόβλεψε επταετή, φέρνοντας στον νου πολλές δοξασίες και προκαταλήψεις για τον περίφημο αυτό αριθμό που επί χιλιετίες απασχολεί φιλοσόφους, μάγους και μαθηματικούς.⁶

5. Η συνάντηση έγινε στο Λίνταου στη Λίμνη Κόνσταντς, την οποία διασχίζει ο Ρήνος. Πηγή: Reuters, 28 Αυγούστου 2011.

6. Η δεισιδαιμονία του «επτά» επικαλείται τα 7 θαύματα της αρχαιότητας, τους 7 σοφούς, τις 7

Πού να βρήκε άραγε ο Σόιμπλε τον αριθμό 7; Προτείνω στον αναγνώστη δύο υποθετικές εκδοχές, μια απλοϊκή και μια πιο σύνθετη. Ας πάρουμε πρώτα την απλοϊκή: Αν ο Σόιμπλε ως εξέχον μέλος της γερμανικής Χριστιανοδημοκρατίας διαβάζει τακτικά τη Βίβλο, είναι πιθανόν να έχει επηρεαστεί από την αφήγηση του ονείρου που είδε ο Φαραώ με τις 7 ισχνές και τις 7 παχιές αγελάδες. Όπως το ερμήνευσε ο Ιωσήφ, επρόκειτο για 7 χρόνια ξηρασίας και λιμού, που θα τα διαδέχονταν 7 χρόνια γονιμότητας και αφθονίας. Είναι η πιο παλιά αφήγηση για τις οικονομικές διακυμάνσεις, και όπως θα δούμε αργότερα κρύβει μεγάλο ενδιαφέρον για τον τρόπο που τις αντιμετώπισαν.

Μπορεί όμως να μη σκέφτηκε τόσο απλοϊκά, και –αντιθέτως– να θέλησε να αναλύσει το φαινόμενο των οικονομικών κρίσεων πιο επιστημονικά. Τι θα έκανε σε μια τέτοια περίπτωση; Μάλλον θα διάλεγε και θα μελετούσε με προσοχή μια μεγάλη οικονομία του πλανήτη, θα εντόπιζε τις περιόδους των κρίσεων και θα προσπαθούσε να βγάλει ορισμένα συμπεράσματα για τη διάρκειά τους. Όσο πιο μακρά μάλιστα ήταν η περίοδος εξέτασης, τόσο πιο αντιπροσωπευτικά θα ήταν τα συμπεράσματα.

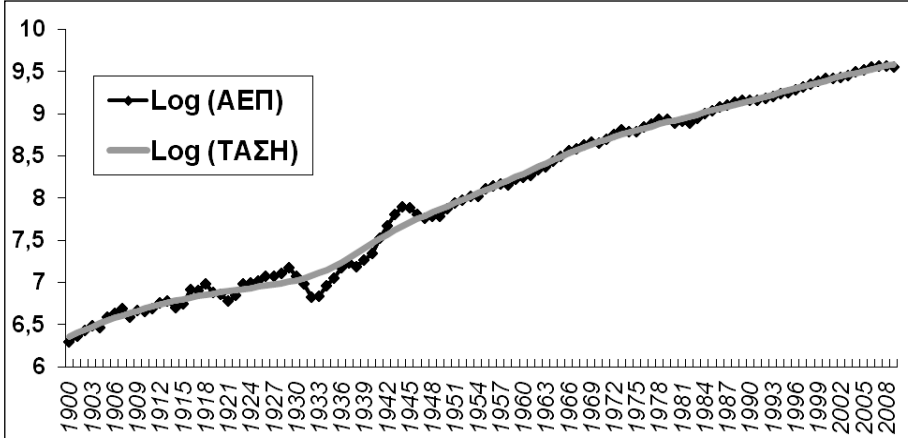
Ας πάρουμε λοιπόν ως ένα τέτοιο παράδειγμα την οικονομία των ΗΠΑ. Αν μελετήσουμε την εξέλιξη του ΑΕΠ για μια πολύ μακρά περίοδο 110 ετών, από το 1900 έως το 2009, μπορούμε να υπολογίσουμε τις ανθήσεις και υφέσεις, όπως φαίνονται στο Πλαίσιο 1 (Διαγράμματα 1 και 2). Αν μετά υπολογιστεί η διάρκεια κάθε ύφεσης, θα βρεθεί ότι σε μερικές από αυτές ήταν επτά έτη, δηλαδή το ίδιο διάστημα με την αρχαία Αίγυπτο!

Υπάρχει άραγε κάποια μυστηριώδης δύναμη που καθοδηγεί τις υφέσεις εδώ και τρεις χιλιάδες χρόνια και πολλές διαρκούν το ίδιο διάστημα; Μερικοί θα σπεύσουν να το πιστέψουν, δειωνίζοντας έτσι την προκατάληψη της «αριθμολογίας». Μπορούν μάλιστα να βρουν και άλλες περιπτώσεις οικονομικών φαινομένων παρόμοιας διάρκειας και να το εκλάβουν ως γενικευμένη επιβεβαίωση. Ίσως έτσι προκαλέσουν το ενδιαφέρον σε μια ανάλαφρη συζήτηση, στην πραγματικότητα όμως θα έχουν διαπράξει όλα τα δυνατά σφάλματα που μπορεί να γίνουν με την κακή χρήση μιας «θεωρίας». Η σύμπτωση της διάρκειας δεν πρέπει να μας παρασύρει να αγνοήσουμε θεμελιώδεις διαφορές και κριτήρια, όπως τα εξής:

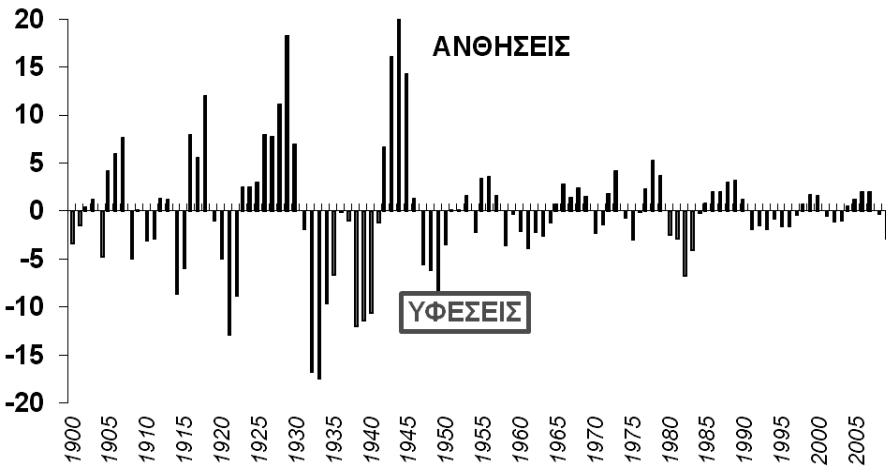
- Καμία σχέση δεν έχουν τα δύο φαινόμενα ως προς τις αιτίες που τα προκάλεσαν. Στην αρχαία Αίγυπτο ήταν η πτώση της στάθμης του Νείλου από τη

ημέρες της εβδομάδας, τα 7 θανάσιμα αμαρτήματα και άλλα φαινόμενα και δοξασίες. Η πρόσφατη παγκόσμια κρίση ξέσπασε όταν στις 29 Σεπτεμβρίου 2008 ο δείκτης στο Χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης έπεσε κατά -7,777%. Σύμφωνα με το πρακτορείο Bloomberg (28/11/2011), οι ΗΠΑ διέθεσαν 7,77 τρισεκατομμύρια δολάρια για να στηρίξουν τις τράπεζες λόγω της κρίσης.

ΠΛΑΙΣΙΟ 1
Ανθήσεις και υφέσεις στις ΗΠΑ 1900-2009

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1. Το ΑΕΠ των ΗΠΑ 1900-2009 και η εξομαλυμένη τάση. Σε δισ. δολάρια σε τιμές 2000, εκφρασμένα σε λογαρίθμους. Η τάση προκύπτει με ανάλυση Hodrick-Prescott και συντελεστή εξομάλυνσης $\lambda = 500$.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2. Ανθήσεις (άνω του μηδενός) και υφέσεις (κάτω του μηδενός) στις ΗΠΑ 1900-2009, ως ποσοστό της τάσης του ΑΕΠ όπως προκύπτει στο Διάγραμμα 1.

μείωση των πηγών στη λίμνη που σήμερα ονομάζεται Βικτόρια. Οι κυριότερες αιτίες των κρίσεων του 20ού αιώνα ήταν η τεχνολογία, οι πόλεμοι, τα χρηματιστήρια και το πετρέλαιο.

- Η σύμπτωση ότι η διάρκεια του ονείρου του Φαραώ «επαληθεύεται» στην Αμερική του 20ού αιώνα καθόλου δεν θεμελιώνει κάποια ιδιότητα προβλεπτικότητας. Εάν μάλιστα δούμε πόσες φορές η προσδοκία παρόμοιων συμπτώσεων απέτυχε να προβλέψει σωστά τα πραγματικά γεγονότα, ίσως κλονιστούν και οι πιο φανατικοί προληπτικοί της αριθμολογίας.
- Αν και τα δύο φαινόμενα είναι άκρως διαφορετικά και η προβλεπτική τους ταύτιση είναι επιστημονικά ανόητη, δεν σημαίνει ότι η ανάλυση των συνεπειών της ύφεσης σε κάθε εποχή δεν είναι χρήσιμη για σήμερα. Ίσως ο Ρήνος δεν κινδυνεύει όπως ο Νείλος, η πολιτική όμως που εφάρμοσε ο Φαραώ για να αντιμετωπίσει τον λιμό μπορεί να έχει κάτι να μας διδάξει ακόμα και σήμερα, είτε θετικό είτε αρνητικό.
- Η διάρκεια της ύφεσης δεν είναι ίδια σε όλες τις περιπτώσεις, αλλά εξαρτάται από τους παράγοντες που την προκάλεσαν και από τις πολιτικές που εφαρμόζονται για να την αντιμετωπίσουν. Όπως θα δούμε αργότερα, ο λιμός στην Αίγυπτο ίσως κρατούσε λιγότερο αν ο Φαραώ δεν έκανε εξαγωγές σιτηρών για να γεμίσει το θησαυροφυλάκιό του και η μεγάλη ύφεση στις ΗΠΑ ίσως τελείωνε πιο νωρίς αν οι υπεύθυνοι της οικονομικής πολιτικής δεν ήταν προσκολλημένοι στις άκαμπτες συνταγές των υψηλών επιτοκίων. Άλλωστε και στη συνάντηση με τον Σόιμπλε, αρκετοί νομπελίστες –όπως ο Στίγκλιτς και ο Μάσκιν– επεσήμαναν ότι η δημοσιονομική λιτότητα παρατείνει την ύφεση και χρειάζονται άλλες πολιτικές για την υπέρβασή της, ενώ ο Μάντελ προέβλεψε ότι αυτές οι διορθωτικές πολιτικές θα μπορούσαν να έχουν ολοκληρωθεί σε δύο χρόνια.⁷

Από τις αναπάντεχες χρονικές συμπτώσεις ανάμεσα στον λιμό στην αρχαία Αίγυπτο, τις αμερικανικές υφέσεις του 20ού αιώνα και την πρώτη μεγάλη παγκόσμια ύφεση του 21ου αιώνα μπορούμε να κάνουμε μερικές καίριες επισημάνσεις σχετικά με τις οικονομικές θεωρίες, την ιστορική τους προέλευση και το πώς χρησιμοποιούνται ή διαστρέφονται:

- Τυχόν εξωτερικές ομοιότητες ανάμεσα σε οικονομικά φαινόμενα δεν συνεπάγονται ότι αυτά μπορούν να ερμηνευτούν από τις ίδιες θεωρίες. Αυτό μπορεί να συμβαίνει σε ορισμένα φυσικά φαινόμενα που διέπονται από τους ίδιους

7. Joseph Stiglitz (βραβείο Νόμπελ 2001), Eric Maskin (βραβείο Νόμπελ 2007), Robert Mundell (βραβείο Νόμπελ 1999).

νόμους (π.χ. τη βαρύτητα), στην οικονομία όμως οι εξελίξεις καθορίζονται από κοινωνικούς παράγοντες που συνήθως διαφέρουν από εποχή σε εποχή.⁸

- Η διαπίστωση και η επιφανειακή ανάλυση ενός οικονομικού φαινομένου δεν συνιστά «θεωρία», παρά μόνο εάν μπορεί να ερμηνεύσει την προέλευσή του και να αναλύσει παρόμοιες καταστάσεις που εκδηλώνονται σε άλλες συνθήκες.
- Οι προβλέψεις ενός φαινομένου δεν πρέπει να αξιολογούνται μόνο όταν μοιάζουν να είναι επιτυχείς, αλλά πρέπει να συγκρίνονται και με τις αποτυχίες που τυχόν έχουν.
- Η υιοθέτηση μιας θεωρίας για να ερμηνεύσει ένα οικονομικό συμβάν πρέπει να γίνεται πολύ προσεκτικά, γιατί, εάν αργότερα διαπιστωθεί ότι είναι εσφαλμένη, το φαινόμενο δεν μπορεί να επαναληφθεί και να διορθωθεί αναδρομικά. Οι κοινωνικές διεργασίες καταγράφονται άπαξ ιστορικά και δεν είναι εργαστηριακά πειράματα τα οποία μπορεί κανείς να επαναλαμβάνει κατά το δοκούν μέχρι να τα πετύχει.
- Όταν μια θεωρία εμφανίζεται ως ερμηνεία ενός οικονομικού φαινομένου, ενσωματώνει συχνά και τον τρόπο αντιμετώπισης των συνεπειών του, πράγμα που κάνει εξαιρετικά δύσκολη τη διάκριση μεταξύ ανεξάρτητων γεγονότων και εφαρμοζόμενης οικονομικής πολιτικής.

Με αυτές τις προειδοποιήσεις, θα επιχειρήσουμε μια διαχρονική εξέταση των οικονομικών θεωριών για να δούμε πώς γεννήθηκαν από τα μεγάλα γεγονότα κρίσεων και ακμής, καταστροφών και προόδου. Ταυτόχρονα η εξέταση πρέπει να λάβει υπόψη της το πώς οι ίδιες θεωρίες επηρέασαν την εξέλιξη αυτών των φαινομένων.

Πολλοί αναρωτιούνται γιατί κάποιος που ενδιαφέρεται για τα σύγχρονα οικονομικά ζητήματα πρέπει να ασχοληθεί και με την ιστορία των οικονομικών θεωριών. Αραγε δεν αρκεί να μάθει τις σημερινές οικονομικές θεωρίες και να επιλέξει αυτή που με κάποια κριτήρια θεωρεί πιο σωστή ή εν πάση περιπτώσει του ταιριάζει περισσότερο; Τι θα ωφελήσει αν μάθουμε τις οικονομικές αντιλήψεις που επικρατούσαν σε άλλες κοινωνίες, ιδιαίτερα μάλιστα στην αρχαιότητα, στο Βυζάντιο ή ακόμα πιο μακριά, στην αρχαία Αίγυπτο, στην Ασία, ή στους εξαφανισμένους πολιτισμούς;

Πολλά πράγματα, τα οποία με μια αίσθηση «ιστορικού εγωισμού» νομίζου-

8. Σε μια ακραία απόρριψη της προβλεπτικότητας των θεωριών, ο Βιτγκενστάιν, ένας δεισιδυτικός –αν και δυσνόητος– φιλόσοφος του 20ού αιώνα, είχε προειδοποιήσει ότι «... τα γεγονότα του μέλλοντος δεν μπορούμε να τα συμπεράνουμε από τα γεγονότα του παρελθόντος. Η πίστη στην αιτιακή πλοκή είναι δεισιδαιμονία» (Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, σελ. 34).

με ότι συμβαίνουν μόνο σήμερα και σε εμάς μόνο έτυχε το πλεονέκτημα να τα ζήσουμε και να τα κατανοήσουμε, έχουν συμβεί και παλιότερα, και είναι χρήσιμο να ξέρουμε πώς αντέδρασαν τότε. Για παράδειγμα, με ποια πολιτική η αρχαία Αθήνα απέφυγε μεν τους λιμούς, αλλά δεν είχε αναπτύξει τεχνολογία ενώ υπήρχαν οι τεχνικές γνώσεις για πολλά προβλήματα; Γιατί στη Ρώμη οι θεωρητικές αναζητήσεις στα οικονομικά έμειναν στάσιμες επί δύο σχεδόν αιώνες; Γιατί η Βιομηχανική Επανάσταση έγινε στην Αγγλία και όχι στην πιο πλούσια και ισχυρή Γαλλία, ή πολύ περισσότερο στην Κίνα, που την εποχή εκείνη είχε κάνει πρωτοποριακές τεχνικές ανακαλύψεις;

Γιατί κατέρρευσαν οι χρηματιστηριακές αγορές στην Αγγλία και στη Γαλλία του 18ου αιώνα; Γιατί οι οικονομίες κεντρικού σχεδιασμού δεν μπόρεσαν να βρουν την ισορροπία προσφοράς και ζήτησης και κατέρρευσαν το 1989; Γιατί άργησαν τόσο πολύ οι κυβερνήσεις να κατανοήσουν την κρίση του 1929 και να αντιδράσουν σωστά;

Υπάρχουν οικονομικές και κοινωνικές αιτίες που οδήγησαν σε αυτά τα αποτελέσματα και είναι χρήσιμο να γνωρίζουμε ποιες θεωρίες κατάφεραν και ποιες απέτυχαν να δουν έγκαιρα τις αιτίες των γεγονότων και να αντιμετωπίσουν τα ζητήματα που προέκυπταν. Ένα ιδιαίτερα κρίσιμο ερώτημα είναι εάν χρησιμοποιώντας την οικονομική θεωρία μπόρεσε η τάδε κοινωνία τη δείνα εποχή να προβλέψει κάτι αρνητικό που ερχόταν και να το αποφύγει. Και μετά να διατυπώσουμε το ακόμα πιο ενδιαφέρον ερώτημα αν μπορούμε εμείς σήμερα να γίνουμε πιο σώφρονες και να καταφέρουμε να αντιμετωπίσουμε τα αρνητικά φαινόμενα των οικονομικών κρίσεων.

Μορφές της οικονομικής σκέψης

Σε όλες τις εποχές εμφανίζονται ερμηνείες και προτάσεις για τη φύση και την πορεία της οικονομικής δραστηριότητας. Διαφέρουν όμως πολύ στον τρόπο με τον οποίο θεμελιώνονται και συγκροτούνται, στο εύρος της απήχησης που έχουν στην κοινωνία, καθώς και στην πραγματική έκταση των συνεπειών που προκαλούν όταν εφαρμόζονται. Πότε έχουμε πράγματι να κάνουμε με μια *οικονομική θεωρία*;

Το να επινοήσει κάποιος στην αρχαιότητα τρόπους μέτρησης της απόδοσης των δούλων δεν συνιστά θεωρία, ακόμα και αν οι τρόποι αυτοί βασίζονται σε εκτεταμένες δοκιμές και επαληθεύσεις. Το να συμβουλευτεί κάποιος τους ηγεμόνες να αποθησαυρίζουν ράβδους χρυσού για να αποφύγουν τη φθορά των νομισμάτων είναι μεν μια οικονομική πρακτική που θα μπορούσε να θεωρηθεί πρόδρομος των σύγχρονων επιλογών χαρτοφυλακίου, χωρίς όμως να περιέχει

ίχνος ερμηνείας ή προβλεπτικότητας των πραγμάτων, και κατά συνέπεια δεν μπορεί να εκληφθεί ως οικονομική θεωρία. Για αυτόν το λόγο είναι καλύτερα να βλέπουμε την οικονομική σκέψη και την εξέλιξή της ως ένα φάσμα αντιλήψεων και στοχασμών, άλλοτε βαθύ και εκτεταμένο, άλλοτε επιφανειακό και μεμονωμένο. Οι κατά καιρούς προσεγγίσεις και παρατηρήσεις οικονομικών φαινομένων μπορούν να ταξινομηθούν σε τέσσερις κατηγορίες ως εξής:

- α) *Οικονομικές συνταγές*: Περιλαμβάνουν μέτρα, νόμους, εντολές και αντιλήψεις που περιγράφουν ή προσδιορίζουν την οικονομική συμπεριφορά ατόμων και κοινωνιών. Στερούνται όμως ευρύτερης φιλοσοφικής και επιστημονικής θεμελίωσης και δεν μπορούν να ερμηνεύσουν την εξέλιξη των πραγμάτων.
- β) *Οικονομικές περιγραφές*: Περιλαμβάνουν σχόλια, σκέψεις και παρατηρήσεις που κατά καιρούς διατυπώνονται από ιστορικούς, περιηγητές, διάφορους λογίους και ηγεμόνες για τη σημασία και τη μορφή των οικονομικών φαινομένων. Όμως αυτά είτε γίνονται αποσπασματικά είτε αποτελούν απλές καταγραφές πραγμάτων και δεν συγκροτούνται σε ενιαίο γνωστικό σύνολο για να διαμορφώσουν γενικευμένες συμπεριφορές στην κοινωνία.
- γ) *Οικονομικές διδαχές*: Είναι ένας συγκροτημένος συνδυασμός των δύο προηγούμενων, με στόχο να επηρεάσει αποφάσεις και συμπεριφορές. Προκειμένου οι εκφραστές τους να πείσουν για την ορθότητα της προσέγγισης, επιχειρούν να τη θεμελιώσουν λογικά ή να δείξουν ότι είναι απόρροια άλλων εδραιωμένων αντιλήψεων (κυρίως φιλοσοφικών αρχών, θρησκευτικών δογμάτων ή μαθηματικών νόμων). Τέτοιο παράδειγμα ήταν οι οικονομικές διδαχές της μεσαιωνικής Εκκλησίας και του μωαμεθανισμού για την απαγόρευση του τόκου στα δάνεια.
Μια διαδεδομένη μορφή διδαχών είναι τα έργα της λεγόμενης *παραινετικής φιλοσοφίας*, τα οποία συνέγραψαν διάφοροι στοχαστές, είτε αυτοκλήτως είτε ως εντεταλμένοι, παρέχοντας ένα σύνολο ιδεών και συμβουλών για το πώς πρέπει να κυβερνά ο εκάστοτε ηγεμόνας. Το πιο διάσημο παράδειγμα στην πολιτική ιστορία είναι ο *Ηγεμών* του Μακιαβέλι (Niccolò Machiavelli, 1469-1527), υπάρχουν όμως πολλά ανάλογα κείμενα και στα οικονομικά. Το *Arthashastra*, που γράφτηκε το 300 π.Χ. στην Ινδία, τα κείμενα του Φαν Λι στην Κίνα, οι *θεολογικές Summa* του Θωμά Ακινάτη ή η πραγματεία του Ωρέσμη για το χρήμα εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία.
- δ) *Οικονομικές θεωρίες*: Είναι οι πιο ολοκληρωμένες προσεγγίσεις στα οικονομικά ζητήματα, στις οποίες καταβάλλεται προσπάθεια οι αρχές τους να θε-

μελιωθούν επιστημονικά, τα συμπεράσματά τους να ελεγχθούν εμπειρικά, και μετά να χρησιμοποιηθούν για να ερμηνεύσουν τα γεγονότα, αλλά και να επηρεάσουν τις εξελίξεις. Αργότερα θα περιγράψουμε πιο συστηματικά τις ιδιότητες που πρέπει να έχει και τα κριτήρια με τα οποία αξιολογείται μια οικονομική θεωρία.

Σχετικά όμως με τις προηγούμενες κατηγορίες των συνταγών, περιγραφών και διδαχών, ένας απλός τρόπος να εντοπίζει ο αναγνώστης αν μια οικονομική πρόταση αξίζει να ιδωθεί ως οικονομική θεωρία σε μια ιστορική περίοδο είναι αν καλύπτει το κριτήριο των 3Π: *πλήθη, πλούτη και πιστοί*.

Τα *πλήθη* είναι καθοριστικής σημασίας για την κοινωνική απήχηση των οικονομικών θεωριών και την έκταση των συνεπειών που έχει η τυχόν εφαρμογή τους.

Τα *πλούτη* είναι καθοριστικό κριτήριο για μια οικονομική θεωρία που καταπιάνεται με τη δημιουργία και συσσώρευση αγαθών και κεφαλαίου (ανθρώπινου, γνωστικού και φυσικού), την κατανομή τους και την αναδιανομή τους.

Οι *πιστοί* είναι το τρίτο απαραίτητο συστατικό για να ξεφύγει μια διατύπωση από τον μικρόκοσμο του στοχαστή και να απλωθεί στο πεδίο των κοινωνικών ιδεών. Οι οπαδοί που θα την ακολουθήσουν, οι συνεχιστές που θα τη διευρύνουν, αλλά και οι πολέμιοι που θα θελήσουν να την καταρρίψουν, κάνουν μια θεωρία να αποκτά σημασία είτε για την κατανόηση της συμπεριφοράς και τωνπραγμένων της κάθε κοινωνίας είτε για την αποτυχία της να τα ερμηνεύσει.

Κανονιστικές και θετικιστικές θεωρίες

Μια οικονομική θεωρία φιλοδοξεί, όπως είδαμε, να εξηγήσει τα οικονομικά φαινόμενα, να προβλέψει πώς τα φαινόμενα θα εξελιχθούν υπό ορισμένες υποθέσεις, αλλά μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για να «δικαιολογήσει» μια πολιτική ή μια κοινωνική διάρθρωση ως την καλύτερη δυνατή. Μια μεγάλη διαίρεση που υπάρχει σχετικά με τον προορισμό των οικονομικών θεωριών είναι ανάμεσα σε *κανονιστικές* θεωρίες (normative) και *θετικιστικές* θεωρίες (positive).⁹

Θετικιστική είναι μια θεωρία που θέλει μόνο να εξηγήσει τι και πώς συμβαίνει χωρίς να ασχολείται με το τι πρέπει να γίνει. Παράδειγμα η θεωρία για τους Πραγματικούς Οικονομικούς Κύκλους, η οποία ερευνά γιατί έχει διακυμάνσεις η οικονομία, αλλά δεν λέει τι πρέπει να κάνει κάποιος για να τους αποφύγει.

Κανονιστικές ή δεοντολογικές θεωρίες είναι εκείνες οι οποίες επιχειρούν να

9. Προτιμώ τον όρο «θετικιστικός» αντί της ακριβούς μετάφρασης «θετικός», γιατί η φράση «θετικές επιστήμες» έχει άλλη έννοια στα ελληνικά.

προσδιορίσουν πώς πρέπει να διαχειριστούμε τα οικονομικά μέσα που διαθέτουμε για να πετύχουμε έναν συγκεκριμένο οικονομικό στόχο. Περιγράφουν δηλαδή πώς πρέπει να είναι τα πράγματα (το δέον γενέσθαι), ενώ οι θετικιστές θεωρίες περιγράφουν γιατί είναι τα πράγματα έτσι (το αληθώς γίνεσθαι).

Πολλές φορές στη διαδρομή της ανθρωπότητας οι οικονομικές θεωρίες ήταν αποκλειστικά κανονιστικές, με την έννοια ότι διαμορφώθηκαν για να δικαιολογήσουν αυτό που συμβαίνει ή αυτό που πρέπει να συμβεί και να αποδείξουν ότι είναι σύμφωνο με άλλα συστήματα κανόνων (ηθικά, φιλοσοφικά, πολιτικά κ.λπ.). Συχνά βέβαια οι δύο επιδιώξεις εξήγησης και καθοδήγησης συγχέονται και μερικές θεωρίες εξηγούν ένα φαινόμενο με τέτοιο τρόπο ώστε να δικαιολογούν τις προτάσεις τους.

Για παράδειγμα, η νεοκλασική θεωρία βασίζεται και υιοθετεί την ελευθερία επενδυτικών επιλογών, ενώ ο κεύνσιανισμός προτείνει την κρατική παρέμβαση στην οικονομία. Οι λεγόμενοι Πραγματικοί Οικονομικοί Κύκλοι ερμηνεύουν τις διακυμάνσεις ως εξωγενείς και σε αυτό βασίζονται το συμπέρασμά τους ότι δεν χρειάζεται καμία κρατική παρέμβαση σε περίπτωση διαταραχής.

Ιστορικές ενότητες

Πολύ συνοπτικά μπορεί κανείς να περιγράψει τα κυριότερα στάδια συγκρότησης της σύγχρονης οικονομικής θεωρίας ξεκινώντας από το 1776, όταν ο Άνταμ Σμιθ (Adam Smith, 1723-1790) γράφει το βιβλίο *Ο πλούτος των εθνών* και μετά ακολουθούν οι κλασικοί Ρικάρντο (David Ricardo, 1772-1823), Μάλθους (Robert Malthus, 1766-1834), Μαρξ (Karl Marx, 1818-1883) και Μιλ (John Stuart Mill, 1806-1873). Δημιουργείται η Οριακή Σχολή (μαρτζιναλιστική επανάσταση) προς το τέλος του 19ου αιώνα, περίπου ταυτόχρονα με την Ιστορική Σχολή και τη Θεσμική Σχολή. Στη δεκαετία του 1930 γίνεται η κεύνσιανή επανάσταση, ενώ μεταπολεμικά αναπτύσσεται έντονα η Σχολή του Μονεταρισμού. Σήμερα κυριαρχεί η λεγόμενη *νεοκλασική σύνθεση*, όπου συνδυάζονται κεύνσιανές και νεοκλασικές προσεγγίσεις.

Αυτή όμως η περιληπτική διαδρομή αφήνει έξω όλη την προηγούμενη ιστορική προεργασία σε οικονομικές θεωρίες και προσεγγίσεις. Αγνοεί τη συνδρομή και τα ευρήματα άλλων πολιτισμών σε άλλες χώρες. Απλοποιεί τη θεωρητική εξέλιξη σε μια εύκολη διαδοχή σταδίων, όπου η κάθε θεωρία αντικαθιστούσε την άλλη παραβλέποντας διαμάχες, διαψεύσεις και διασταυρώσεις. Για τους λόγους αυτούς, το βιβλίο θα ξεκινήσει από τις απλές οικονομικές δοξασίες της αρχαιότητας και σταδιακά θα επιχειρήσει να περιγράψει τη γέννηση των κλασικών οικονομικών και την εξέλιξή τους.

Ο χωρισμός της ιστορικής διαδρομής της οικονομίας σε φάσεις και εποχές μπορεί να γίνει με διάφορα κριτήρια, άλλες φορές αντικειμενικά, με βάση τα μεγάλα γεγονότα και τις μεταβολές που επέφεραν, και άλλες υποκειμενικά, με αναφορά σε πολιτικά συστήματα και εθνικές μεταβολές. Όταν τα κριτήρια είναι πολλά, ο διαχωρισμός γίνεται πολυδαίδαλος και η ανάλυση περίπλοκη. Για να αποφύγω τη μεγάλη κατάτμηση σε ιστορικές φάσεις, θα υιοθετήσω μια απλουστευτική ταξινόμηση σε δύο μεγάλες ενότητες, την προνεωτερική εποχή, από την αρχαιότητα έως τον 15ο αιώνα, και τη νεωτερική εποχή, από το 1500 μ.Χ. μέχρι σήμερα.

Η χρονιά αυτή είναι μεγάλο ορόσημο στην παγκόσμια ιστορία για πολλούς λόγους. Λίγο πριν από το 1500 μ.Χ. λαμβάνουν χώρα κοσμοϊστορικά γεγονότα που ανατρέπουν δεδομένα αιώνων: η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 οδηγεί στην εδραίωση της Τουρκίας στα Βαλκάνια, αλλά και στη μετανάστευση ελλήνων λογίων στη Δύση, όπου διαδίδουν την ελληνική παιδεία και έτσι συμβάλλουν στην Αναγέννηση. Η κυριαρχία των Οθωμανών στις εμπορικές οδούς της Ασίας σπρώχνει τις χριστιανικές αυτοκρατορίες στην αναζήτηση εναλλακτικών δρόμων προς την Ανατολή, και έτσι ανακαλύπτεται η Αμερική το 1492. Τα προηγούμενα χρόνια, η Κίνα είχε αποφασίσει ότι δεν χρειαζόταν υπερπόντιο στόλο, και έτσι οι ευρωπαϊκές χώρες βρίσκουν ευκαιρία να επιβληθούν στη διεθνή ναυσιπλοΐα και να ελέγξουν το παγκόσμιο εμπόριο.¹⁰

Κατά τη μετάβαση από την προνεωτερική στη νεωτερική περίοδο παρατηρούνται ριζικές αλλαγές σε δύο μείζονα κριτήρια οικονομικής οργάνωσης: πρώτον στην κλίμακα των δραστηριοτήτων παραγωγής-κατανάλωσης και δεύτερον στην ελευθερία επιλογής προϊόντων και κινητικότητας συντελεστών της παραγωγής. Ας δούμε μερικές συνέπειες των δύο αυτών κριτηρίων:

(α) Κλίμακα οικονομικής δραστηριότητας

Σε όλη την οικονομική ιστορία απαντάται η τοπική οργάνωση που βασίζεται στη μικρή μονάδα και οδηγεί στην τοπική ιδιοπαραγωγή και ιδιοκατανάλωση. Η μορφή πρόσβασης στη μικρή μονάδα μπορεί να έχει τη μορφή της ατομικής ιδιοκτησίας, της συμμετοχής σε κοινωνική ιδιοκτησία ή ακόμα και κληρονομικές μορφές δουλοπαροικίας. Ανεξάρτητα όμως από τη σχέση πρόσβασης, το μικρό μέγεθος δημιουργεί συνθήκες παραγωγής όπου απουσιάζουν ή εμποδίζονται οι οικονομίες κλίμακας, οι δυνατότητες δηλαδή να πολλαπλασιαστεί η παραγωγή από την επέκταση του μεγέθους καλλιέργειας.

Αυτό με τη σειρά του οδηγεί στην παγίωση των παραδοσιακών μορφών πα-

10. Μια ενδιαφέρουσα εξιστόρηση των μεγάλων αλλαγών εκείνης της περιόδου γίνεται στο βιβλίο του Felipe Fernández-Armesto 1492: *The Year the World Began*.

ραγωγής, αφού το κόστος αλλαγής σε νέες τεχνολογίες είναι αποτρεπτικό για τους μικρούς παραγωγούς, είτε εξαιτίας της απαιτούμενης επένδυσης είτε για λόγους θεσμικής απαγόρευσης. Δίπλα στη μικρή ιδιοπαραγωγή εκδηλώνεται η τοπική αγορά για την ανταλλαγή του πλεονάσματος που απομένει μετά την ιδιοκατανάλωση και τη φορολογία προς τον ηγεμόνα. Η κινητικότητα της εργασίας είναι μικρή ή ανύπαρκτη, καθώς η εκμετάλλευση μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά.

Στο άλλο άκρο της κλίμακας βρίσκεται η μαζική παραγωγή προϊόντων και η διαδικασία μαζικής διανομής τους. Όταν συμβαίνει μετατόπιση από τη μικρή στη μεγάλη κλίμακα παραγωγής/κατανάλωσης, εκδηλώνονται και οι μεγάλες μεταβολές των τύπων οικονομικής οργάνωσης και οι θεωρίες που τους περιγράφουν. Παραδείγματα τέτοια στην αρχαιότητα ήταν η εξαφάνιση των μικρών καλλιεργειών στην αρχαία Αίγυπτο με την ένταξή τους στο σύστημα κρατικής διαχείρισης του Φαραώ για να αξιοποιηθούν οι φυσικές οικονομίες κλίμακας που παρείχε ο Νείλος. Ανάλογη ήταν η συγχώνευση των μικρών αγροκτημάτων στα μεγάλα Λατιφούντια της ρωμαϊκής περιόδου για να αξιοποιηθούν οι οικονομίες κλίμακας που παρείχαν οι μεγάλοι δρόμοι της εποχής. Η Βιομηχανική Επανάσταση του 18ου αιώνα βασίζεται στις οικονομίες κλίμακας της νέας τεχνολογίας που εκδηλώνονται με την εξάπλωση των μεγάλων εργοστασίων παραγωγής.

(β) Κλίμακα κινητικότητας και επιλογής

Στην οικονομική ιστορία, η μετάβαση από έναν τύπο οργάνωσης σε έναν άλλο καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις ραγδαίες μεταβολές στην κλίμακα κινητικότητας των οικονομικών συντελεστών. Η αλλαγή κλίμακας συχνά συμπίπτει ή διευκολύνεται από την αλλαγή μιας μορφής ιδιοκτησίας και ελέγχου σε μια άλλη. Για παράδειγμα, ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής οργανώθηκε με βάση τον καταναγκασμό των χωρικών να παραμένουν και να καλλιεργούν τις εκτάσεις που είχαν ιδιοποιηθεί οι ηγεμόνες μετά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Όταν η εργασία έπαυσε να γίνεται με διαταγή του ιδιοκτήτη-φεουδάρχη, άρχισε η κινητικότητα στην αναζήτηση απασχόλησης. Όταν οι περιορισμοί στους εμπόρους άρχισαν να χαλαρώνουν, άρχισε η διάδοση του εμπορίου και της συσσώρευσης πλούτου. Προκλήθηκαν τόσο ριζικές αλλαγές, που τελικά οδήγησαν στην πτώση της φεουδαρχίας και τη μαζική οργάνωση της παραγωγής κατά τη Βιομηχανική Επανάσταση.

Οι συνέπειες δεν είναι πάντα μονόδρομες. Αν η κατανάλωση φύγει από την κρατική μέριμνα διανομής και αφευθεί στην ατομική επιλογή, πολύ συχνά προκύπτουν νέες αγορές που οδηγούν σε πιο σύνθετες μορφές οικονομικής οργάνωσης. Μερικές φορές όμως οδηγούν και σε φαινόμενα μαζικής στέρησης για όσους δεν διαθέτουν τα ατομικά μέσα πρόσβασης στις νέες κλίμακες.

Η μετατόπιση ελέγχου μπορεί φυσικά να γίνει και προς την αντίστροφη κατεύθυνση κρατικοποίησης των μέσων παραγωγής και κρατικής διαχείρισης της διανομής. Ούτε και αυτές οι συνέπειες είναι μονόδρομες. Πολλές οικονομικές δραστηριότητες μεγάλης κλίμακας έγιναν εφικτές με την κρατικοποίηση των μέσων παραγωγής (όπως η χαλυβουργία στην ΕΣΣΔ) ή με τις δημόσιες επιχειρήσεις στη μεταπολεμική Ευρώπη (όπως οι τηλεπικοινωνίες και οι σιδηρόδρομοι). Άλλες φορές η συγκεντρωτική ιδιοκτησία αποδεικνύεται εμπόδιο, όπως για παράδειγμα η αποτυχία ανάπτυξης νέων τεχνολογιών επικοινωνίας από κρατικές επιχειρήσεις.

Με βάση τα δύο κριτήρια δραστηριότητας και δέσμευσης μπορεί –με πολλές απλοποιήσεις– να ταξινομηθεί η διαδρομή της οικονομίας και των οικονομικών θεωριών στις δύο μεγάλες ιστορικές ενότητες ως εξής:

1. Η προνεωτερική περίοδος μέχρι το 1500 μ.Χ.

Μικρή κλίμακα παραγωγής – μεγάλη δέσμευση συντελεστών παραγωγής
Από την αρχαιότητα έως τα τέλη του 15ου αιώνα, η οικονομική ζωή χαρακτηρίζεται από μεγάλο βαθμό δέσμευσης και ελέγχου των οικονομικών παραγόντων, με συνέπεια την περιορισμένη κινητικότητα των συντελεστών. Χαρακτηριστικότερο φαινόμενο της μακράς αυτής περιόδου είναι οι διάφορες μορφές δουλείας και δουλοπαροικίας ως κύρια μέθοδος κάλυψης των εργασιακών αναγκών της παραγωγής.

Ακόμα και όταν δεν γινόταν υπό καθεστώς δουλείας, η εργασία είχε τα δεσμευτικά χαρακτηριστικά της προσκόλλησης στη μικρή ιδιοκτησία (όπως οι αγρότες) ή στην επαγγελματική παράδοση (όπως οι συντεχνίες). Το εμπόριο ήταν πολύ περιορισμένο στη μεσαιωνική Δυτική Ευρώπη, είχε ακμάσει όμως στην αρχαία και τη ρωμαϊκή περίοδο, αλλά επίσης και στο Βυζάντιο, στο Ισλάμ και στις αυτοκρατορίες της Κίνας και της Ινδίας.

Η προνεωτερική περίοδος χαρακτηρίζεται επίσης από μικρή κλίμακα παραγωγής και ισχνή συσσώρευση κεφαλαίου, αν και, όπως είδαμε, υπήρχαν ορισμένες εξαιρέσεις μεγάλων αγροτικών εκμεταλλεύσεων, όπως και μεγάλων κρατικών έργων υποδομής για την υποβοήθηση της παραγωγής και διανομής.

Οι οικονομικές σκέψεις που κατά καιρούς αναπτύσσονται την προνεωτερική εποχή διαφέρουν ως προς την έκταση, τη δομή και τη χρήση τους από τις θεωρίες της νεωτερικής περιόδου, ακριβώς γιατί παρακινήθηκαν από πολύ διαφορετικές συνθήκες των οικονομικών παραγόντων και πολύ διαφορετικές κλίμακες δραστηριότητας. Τα πεδία που εξετάζουν στρέφονται γύρω από τη μικρή παραγωγή, το εμπόριο, τη φορολογία και διατυπώνονται κυρίως ως παραιτήσεις προς τον ηγεμόνα προκειμένου να διασφαλίζει τη σταθερότητα της τροφοδοσίας, αλλά και τα δικά του συμφέροντα.

2. Η νεωτερική περίοδος μετά το 1500 μ.Χ.

Μεγάλη κλίμακα παραγωγής – κινητικότητα συντελεστών παραγωγής

Μετά το 1500 μ.Χ. αλλάζουν σημαντικά τόσο ο βαθμός δέσμευσης όσο και η κλίμακα της δραστηριότητας. Η ραγδαία ανάπτυξη του εμπορίου, η ελεύθερη μετακίνηση των χωρικών προς τις πόλεις, η συσσώρευση πλούτου και νέων μορφών παραγωγής, καθώς και η διεκδίκηση όλο και περισσότερων δικαιωμάτων και ελευθερίας έναντι των απολυταρχικών δομών της προηγούμενης περιόδου, δημιουργούν νέα πρότυπα και δεδομένα στην οργάνωση της οικονομίας. Το μεγάλο ορόσημο της νέας περιόδου είναι η Βιομηχανική Επανάσταση που γίνεται δύο αιώνες αργότερα και συμπίπτει με τη γέννηση της σύγχρονης οικονομικής σκέψης.

Οι νέες θεωρίες επιχειρούν να ερμηνεύσουν τις εξελίξεις και τις νέες δυνατότητες που προκύπτουν. Να απαντήσουν στο ερώτημα πού οδηγεί η δυναμική τους και αν η έκβαση των νέων πραγμάτων μπορεί να είναι περισσότερο ωφέλιμη για αυτό που αποκαλείται «γενικό καλό». Σε μια εποχή που αποδεσμεύεται από ποικίλους περιορισμούς, είναι δύσκολο να υπάρξει ταύτιση για το πώς ορίζεται αυτό το «γενικό καλό», και στη νεωτερική περίοδο οι θεωρίες αντιστοιχίζονται πολύ πιο ευδιάκριτα σε κοινωνικές τάξεις τις οποίες είτε υπερασπίζονται είτε αντιμάχονται. Προκύπτει έτσι ένα άλλο χαρακτηριστικό των οικονομικών θεωριών: η αντιπαλότητα και η αντιπαράθεση σε βαθμό ασύγκριτα εντονότερο από τις διαφορές που υπήρχαν στις διδαχές και τις παραινέσεις της προηγούμενης περιόδου.

Οι διαμάχες των οικονομικών θεωριών αποτελούν ευλογία και κατάρα για το νέο γνωστικό αντικείμενο. Ευλογία γιατί δημιουργούν αναζήτηση μέσω της οποίας εξελίσσεται η οικονομική γνώση και βελτιώνεται η κατανόηση των οικονομικών φαινομένων. Αλλά και κατάρα γιατί ποτέ δεν θα υπάρξει ούτε μια καθολικά αποδεκτή θεωρία για την ερμηνεία της οικονομίας ούτε και μια αδιαμφισβήτητη πρόταση για τις επιλογές που ένα κοινωνικό σύνολο πρέπει να κάνει.